

Тема 5. Макроекономічна нестабільність: циклічність економічного розвитку

1. Економічний цикл. Характеристика основних фаз ділового циклу.

Важливою рисою ринкової економіки є її нестабільність. Чергування піднесенень і спадів у економіці призводить до того, що її розвиток носить не прямолінійно, а хвилеподібно зростаючий характер. Хвилеподібні коливання в економіці відбуваються не хаотично, а у формі економічних циклів.

Зростання і падіння обсягів національного виробництва, цін, відсоткових ставок і зайнятості складають діловий цикл, який є характерною рисою ринкової економіки. Для економіки притаманні три види циклів: короткі, середні та довгі (цикли Кондратьєва). У даному контексті ми детальніше розглянемо характерні риси середніх промислових циклів.

Економічний цикл (цикл ділової активності) — це періодичний підйом або спад реального ВВП на фоні загальної тенденції до зростання.

Економічний цикл характеризується:

- самовідтворенням;
- безперервністю;
- хвилеподібним характером динаміки макроекономічних показників.

Рівень ділової активності знаходить свій вираз у певній кількості товарів та послуг, створених економікою даної країни. Зменшення його означає або зниження темпів приросту виробництва, або навіть скорочення виробництва. Зростання характеризує збільшення обсягів виробництва, робочих місць тощо.

Основними індикаторами фаз циклу є: рівень зайнятості, рівень безробіття, обсяг випуску виробництва.

Фази економічного циклу

Спад (криза, рецесія). Надвиробництво і подальше падіння обсягів виробництва. Затоварювання, зменшення обсягів оптової роздрібною торгівлі, масове банкрутство, скорочення зайнятості. Зменшення платоспроможного попиту, зниження реальної заробітної плати. Нарощування взаємної заборгованості, недостатність кредитних ресурсів, зростання відсоткової ставки, недостатність грошової маси, масове знецінення основного капіталу, затухання інвестиційних процесів, падіння курсів акцій, біржова паніка.

Дно (депресія, застій). Найнижча точка спаду циклу — депресія — критична точка в економіці. Виробництво і зайнятість досягають найнижчого рівня. Спостерігається найбільша кількість банкрутств, дуже висока відсоткова ставка, відсутні нові інвестиції. Поступово починають зменшуватися товарні запаси.

Пожвавлення. Починає оновлюватися капітал, модернізується виробництво, відновлюються інвестиції, активізується попит. Виробництво, зайнятість та споживання зростають. Рівень цін може підвищуватися, аж поки не буде досягнуто

повної зайнятості і виробництво не почне працювати на повну потужність. Коли виробництво досягає передкризового рівня, економіка входить до фази піднесення (піка).

Пік (піднесення, експансія, бум). В економіці спостерігається повна зайнятість і виробництво працює на повну потужність. Спостерігається масове оновлення капіталу, розширення виробництва, зростання прибутку та заробітної плати. Рівень цін має тенденцію до підвищення, відчувається недостатність ресурсів, а зростання ділової активності припиняється.

Все це призводить до «перегріву» економіки, виникнення диспропорцій та створення передумов для входження економіки у новий економічний цикл.

2. Тривалість економічних циклів. Теорії циклічного розвитку та їх класифікація

У процесі становлення та розвитку ринкової економіки багато уваги було приділено дослідженню причин і наслідків циклічних коливань та кризових явищ. Виникли різні теорії економічних циклів, в яких досліджувався механізм їх дії та шляхи стабілізації економіки.

Налічується понад 200 концепцій, за допомогою яких описуються економічні кризи та їх циклічність. Зокрема,

англієць Вільям Джевонс пояснював циклічність появою плям на Сонці;

американець Г. Мур надавав перевагу ритмові руху Венери;

француз Афтальон причиною криз вважав нерівномірність механічного прогресу;

С. Сісмонді – недостатнє споживання населення;

українець М. І. Туган-Барановський – диспропорційність між галузями;

М. Фрідмен – нестабільність грошової пропозиції; зумовлену втручанням держави в економіку;

Н. Калдор – розрив у динаміці інвестицій і заощаджень;

Дж. Кейнс пов'язував цикли з надмірними заощадженнями і недостатніми інвестиціями;

К. Маркс циклічність пов'язував з протиріччя між суспільним характером виробництва та приватною формою привласнення його результатів.

Неможливо стверджувати, що всі коливання ділової активності пояснюються дією економічних циклів. Є **сезонні** коливання ділової активності, наприклад, значне підвищення купівельного попиту напередодні свят: Нового року, 8 Березня, Великодня то- що. Також до сезонних коливань схильні такі галузі, як: сільське господарство, будівництво, автомобільний транспорт тощо.

З точки зору факторів економічних циклів виділяють два основних підходи до визначення причин циклів.

Перший пов'язують з *зовнішніми (екзогенними) факторами*, які перебувають за межами економічної системи:

- політичні й випадкові події (війни, революції, перевороти,

- «перебудова» в СРСР та перехідний період у нових незалежних державах);
- зміни чисельності населення (міграція);
- поява значних наукових і технічних винаходів і нововведень (автомобіль, залізниця, комп'ютери);
- відкриття нових земель та родовищ корисних копалин;
- виникнення сонячних плям;
- погодно-кліматичні зміни тощо.

Другий – з *внутрішніми (ендогенними) факторами*, які притаманні даній економічній системі, такими як:

- нестабільність споживчих витрат;
- нестабільність інвестиційних витрат;
- зміна цін на ресурси (нафту, газ та інші види сировини);
- діяльність держави у сфері регулювання економіки (зміни у кредитно-грошовій, податковій політиці) тощо.

Синтез або комбінація зовнішніх та внутрішніх факторів і стають причинами економічних циклів. Економічні цикли суттєво відрізняються один від одного за тривалістю та амплітудою коливань.

Основними ознаками, які характеризують економічні цикли, є *тривалість циклу*, а також його рушійні сили, які зумовлюють механізм його походження.

Короткі цикли (3–4 роки) – пов'язані з відновленням економічної рівноваги на споживчому ринку. При формуванні тривалого дефіциту здійснюється перепрофілювання виробництва, створюється нова структура економіки, нова пропорційність. Досліджували короткі цикли американці Уеслі Мітчелл (1874–1948) і Джозеф Кітчін (1861–1932). Економісти монетаристської школи короткі або малі цикли визначають як грошові цикли.

Середні (промислові) цикли (8–12 років) – пов'язані зі зменшенням попиту на устаткування і споруди. Сам попит, його величина і направленість залежать від впровадження нових технічних та технологічних засобів виробництва, що відбувається через механізм переливу капіталу з наступним інвестуванням. Причини виникнення середніх циклів уперше описав французький економіст Клемент Жугляр (1819—1908).

Існує багато пояснень середніх циклів, які можна умовно об'єднати у чотири напрями за критерієм головної причини, якою пояснюється зміна напрямку економічного розвитку: перехід від піднесення до спаду чи від спаду до піднесення.

1. *Теорія нововведень* (інновацій) пояснює цикл періодичними технологічними нововведеннями (Йозеф Шумпетер та його послідовники). За Шумпетером, існують дві фази, які віддаляють економіку від рівноваги, — піднесення і депресія, і дві фази, що повертають економіку до рівноваги, — криза та поживавлення. Кожне нововведення, творцем якого є підприємці, порушує рівновагу. Спочатку ті, що першими вдалися до технічних нововведень, отримують відносні переваги: зростають їхні прибутки, підвищуються ціни, розширюється кредит. Інші підприємці намагаються пристосуватися до нововведень. Відбувається масове

зростання капіталовкладення. З часом розширення виробництва набуває штучного характеру, канали обігу переповнюються грошовою масою. Починається криза, яка повертає економіку до стану, близького до рівноважного, оскільки масово реалізовані нововведення врешті-решт знижують і витрати, і ціни.

2. *Грошова теорія* пояснює цикл рухом кредиту (Ральф Хоутрі, Фрідріх Хаєк та ін.). Згідно з Хоутрі причиною криз є штучне звуження грошової пропозиції емісійними банками, які підвищують облікову ставку відсотка для захисту касової готівки або з метою підтримання курсу національної валюти. Згідно з Хаєком економіка без впливу грошей більше тяжіла б до стійкої рівноваги. Розширення кредиту провокує диспропорції в русі цін різних ринків. Зокрема, ціни на предмети споживання можуть зростати швидше, ніж на засоби виробництва, що призводить до зменшення інвестування і започатковує депресію.

3. *Теорії недоспоживання* пояснювали цикл надто високою часткою в сукупних доходах багатших прошарків суспільства (Джон Гобсон, Еріх Прайзер та ін.). За Гобсоном, величина заощаджень у капіталістичному суспільстві має тенденцію до перевищення обсягу інвестицій (оскільки переваги прогресу привласнюються багатими, їх схильність до інвестування знижується). Нерівний розподіл доходів, що спричиняє відносне скорочення інвестицій, призводить до безробіття, зниження цін і доходів. Прайзер, навпаки, наголошував на тому, що надто високі прибутки в період піднесення спричиняють відносне відставання заробітної плати від інвестицій. Високі прибутки мають наслідком високі інвестиції, з часом інвестування стає надмірним, а споживання — відносно недостатнім.

4. *Теорії, що пояснюють цикл відсутністю синхронності в розвитку різних сфер економіки* (так званий синтетичний напрям). Його прихильниками були Альбер Афталіон, Джон. М. Кларк, Веслі К. Мітчел, Михайло Туган-Барановський та ін.). Афталіон пояснював цикл явищем, що дістало назву «принцип акселерації». Він обґрунтував появу надлишку предметів споживання тим, що на початку фази піднесення ціни на засоби виробництва зростають швидше, ніж на предмети споживання. Наприкінці фази внаслідок нагромадження засобів виробництва створюється такий значний надлишок предметів споживання, що їх гранична корисність і ціна знижуються. Криза, яка охоплює галузі, де існує перенагромадження засобів виробництва, поширюється на інші галузі й стає загальною. Кларк, розвиваючи ідею «акселератора», доводив, що попит на засоби виробництва залежить від двох факторів: величини амортизації і попиту на споживчі товари. Щорічне зношування засобів виробництва потребує постійної суми інвестицій, а непостійний попит на предмети споживання, навпаки, — змінюваної. Будь-яке зменшення попиту на предмети споживання робить непотрібною частину інвестованого раніше капіталу і спричиняє спад. В. К. Мітчел також акцентував на невідповідності зростання цін на засоби виробництва і предмети споживання, але він доповнював пояснення тим, що в період піднесення до виробництва залучаються робітники з нижчою кваліфікацією і гірше обладнання. Відповідно, граничний прибуток зменшується, і за цих умов починається криза.

Результати дослідження економічних циклів видатним українським економістом Михайлом Івановичем Туганом-Барановським (1865—1919). Предметом аналізу вченого були не лише показники виробництва, а й стан грошового і товарного ринків, розподіл доходів між різними верствами суспільства.

Туган-Барановський пов'язував циклічний характер економічного розвитку з інноваціями в галузях, що виробляють засоби виробництва, а причину циклічних коливань вбачав у диспропорціях між рухом заощаджень та інвестицій у цих галузях. Появу диспропорцій він пояснював недосконалістю дії ринкових механізмів, їх неспроможністю пропорційно розподілити капітал між різними сферами.

Отже, за всієї різноманітності наведених пояснень середніх циклів ділової активності спільним у них є те, що вони аналізують співвідношення елементів сукупних витрат. Зокрема, інноваційна теорія пояснює піднесення саме змінами інвестиційних витрат. Грошове пояснення циклів ґрунтується на дослідженні впливу змін грошової пропозиції на обсяг інвестиційних витрат. Теорії, що ставлять у центр пояснення доходи, вбачають у нерівномірності їх розподілу причину порушення відповідності між споживанням та інвестиціями. «Синтетичний» підхід пояснює виникнення невідповідності між споживанням та інвестиціями нерівномірністю розвитку різних сфер економіки.

Довгі цикли (Кондратьєва) (45—60 років) — їх головна рушійна сила — радикальні зміни у технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова. Автором цієї теорії був російський економіст Микола Кондратьєв (1892—1938).

М. Кондратьєв у 20-х роках ХХ ст. на основі аналізу статистичного матеріалу за 140 років. Об'єктом аналізу були такі показники економічної активності Великобританії, Німеччини, Франції та США: виробництво чавуну і вугілля, середні рівні цін, заробітної плати, відсотків на капітал, обсяги зовнішньоторговельного обороту тощо. Емпіричні ряди показників було розкладено на три елементи: загальну тенденцію змін (тренд), відхилення фактичних показників від тренду та випадкові відхилення. Саме відхилення представлені як вияви змін економічної кон'юнктури. У результаті дослідження визначено два з половиною цикли (довгі хвилі).

Як матеріальну основу довгих хвиль Н. Кондратьєв визначив періодичні оновлення технологічного способу виробництва — єдність виробничої інфраструктури і трудових ресурсів.

Н. Кондратьєв у великих циклах (хвилях) виділяв дві фази:

- I фаза — висхідна хвиля (25—30 pp.) — це довгострокове піднесення, що виникає на базі нових наукових винаходів, змін технології. Її супроводжують значні соціальні коливання (війни, революції);
- II фаза — низхідна хвиля (20—25 pp.), криза виникає тоді, коли стара структура економіки приходить у конфлікт з потребами нової технології, але ще не готова до змін.

Підйом першого циклу він пов'язував з промисловою революцією в Англії; підйом другого — з розвитком залізничного транспорту; третього — з винаходами та впровадженням електроенергії, телефону, радіо; четвертого — з автомобілебудуванням. П'ятий цикл сучасні економісти пов'язують з розвитком електроніки, генної інженерії, мікропроцесорів. Хвилі великих циклів Кондратьєва впливають і на інші цикли. Якщо хвиля висхідна, то інші цикли характеризуються незначними депресіями і інтенсивними піднесеннями. Якщо хвиля низхідна, то відбуваються зворотні явища.

Н. Кондратьєв сформулював такі закономірності (економічні правильності):

- піднесення у кожній довгій хвилі починаються з глибоких змін в умовах господарського життя — у технологіях виробництва та обміну;
- періоди піднесень багаті на соціальні потрясіння — війни, революції, внаслідок яких змінюється соціально-політична структура суспільства;
- на довгі хвилі накладаються середні цикли. У межах частини піднесення довгого циклу середні характеризуються більш стрімкими піднесеннями і меншими спадами;
- на частину спаду довгих хвиль припадають затяжні депресії в сільському господарстві.

Відкриття довгих циклів має не лише теоретичну, а й велику практичну цінність: воно дало можливість прогнозувати загальні для всієї економіки зміни кон'юнктури у тривалій перспективі.

Також іноді виділяють ще аграрні, сировинні, електроенергетичні, екологічні кризи.

3. Деформація класичного економічного циклу

Умови сучасного економічного розвитку характеризуються глибокими змінами у структурі економічного циклу, змісті його окремих фаз. Це пов'язано:

- ❖ по-перше, з впливом на процеси відтворення науково-технічної революції: оновлення основного капіталу внаслідок стрімкого морального старіння відбувається не тільки у фазах пожвавлення та піку, а й у фазах спаду та дна.
- ❖ по-друге, з державним антициклічним регулюванням та частковим монополістичним плануванням макроекономічних про-порцій;
- ❖ по-третє, з інтернаціоналізацією структури відтворення під впливом міжнародних інтеграційних процесів;
- ❖ по-четверте, зі збільшенням питомої ваги галузей, що виробляють товари народного споживання, а також сфери послуг (їм менше притаманні циклічні коливання);
- ❖ по-п'яте, з впровадженням ресурсозберігаючих технологій, що значно вплинуло на рівень витрат виробництва й цін;
- ❖ по-шосте, з диверсифікацією виробництва.

Внаслідок дії цих факторів у сучасному економічному циклі досить складно виділити всі чотири фази. Відбулася деформація класичного циклу, що проявляється у злитті фази спаду з фазою дна, а фази пожвавлення — з фазою піку. Практично на сучасно-му етапі цикл функціонує як двофазний. Для першої фази властивим є сповзання вниз, для другої — піднесення (експансія), де пожвавлення розтягується на тривалий час і не завжди переростає в бурхливе піднесення.

Моделі економічних коливань У сучасній економічній науці є багато моделей, які пояснюють зміни економічної динаміки дією різних макроекономічних чинників. В основі розмежування поглядів на економічні коливання є різне розуміння того, що є об'єктом коливань: природний рівень виробництва чи фактичні показники, які відхиляються від природних (рівноважних). Розглянемо деякі моделі.

1. Неокласичний підхід ґрунтується на тому, що економічні коливання є наслідком змін природного рівня виробництва. Відхилення ж від природного рівня виробництва в короткому періоді, якщо й спостерігаються, то є такими незначними, що ними не можна пояснити природу коливань. Неокласична модель «реального економічного циклу», яка виходить з існування «циклічного тренду» і коливань природного рівня виробництва, розглядає як вирішальний чинник технологічні зміни та між часовий лаг у заміщенні пропозиції праці, що пов'язаний з різною мотивацією працівників під впливом неоднакових рівнів заробітної плати і ставки відсотка.

2. Неокейнсіанське уявлення, які ґрунтуються на визнанні відхилень від стану рівноваги у процесі коливань, акцентують на принципах негнучкості цін, що унеможливує саморегулювання. Кейнсіанська традиція пояснення кон'юнктурних змін знайшла продовження у моделі Калдора і моделі мультиплікатора-акселератора.

Модель Калдора пояснює відхилення і наближення до стану рівноваги різними співвідношеннями заощаджень і інвестицій за неоднакових рівнів доходів. Досліджуючи ці співвідношення, автор моделі дійшов висновку про нестійкість рівноваги за будь-якого рівня доходів.

3 Модель мультиплікатора-акселератора пов'язує модифікацію коливань з тим, що витрати впливають на обсяги виробництва за різних співвідношень показників інвестиційних витрат (i) та граничної схильності до інвестування (k). Із зростанням граничної схильності до інвестування (k) посилюється тенденція до збільшення амплітуди коливань і дедалі більшого відхилення від рівноважного стану.

4. Модель політичного кон'юнктурного циклу, або так званого «виборчого» циклу, запропонована В. Нордхаузом у 1975 р., репрезентує теоретичний напрям, у межах якого увага зосереджується на взаємозалежності економічних і політичних змін. Як основний фактор у моделі розглядається зацікавленість уряду у зміні обсягів витрати до і після виборів.

Спад у період переходу від командної економіки до ринкової (трансформаційний спад) є особливою формою економічних коливань. Спільною причиною трансформаційного спаду в перехідній економіці є те, що в певному періоді механізми адміністративної економіки уже перестають діяти, а ринкові – ще не почали. Спад спричиняють такі специфічні обставини, як обмеження виробничих можливостей на початку ринкових перетворень, необхідність структурної перебудови економіки і відсутність механізму координації економічних дій суб'єктів.

4. Стабілізаційна політика держави

На сучасному етапі циклічність розвитку економіки існує, але зменшити висоту хвиль та амплітуду коливань – реально, на це спрямована державна політика стабілізації.

Політика стабілізації – це діяльність держави, спрямована на погашення коливань в економіці. Цю діяльність держави ще називають антициклічним регулюванням, чи протидією коливанням кон'юнктури.

Існує два типи політики стабілізації: стримування і експансія. Держава, залежно від того, на якій стадії циклу знаходиться національна економіка,

застосовує ту чи іншу політику. Ці політики пов'язані з регулюванням сукупного попиту, із впливом на величину витрат, які здійснюють учасники економічного життя. Основними інструментами макроекономічної стабілізації є:

1. Фіскальне (податково-бюджетне) регулювання, що дозволяє через стягування податків з підприємств і домогосподарств і виконання визначених бюджетних витрат здійснювати вплив на рівень ділової активності у країні.

2. Монетарне (кредитно-грошове) регулювання, що припускає вплив на стан національної економіки, рівень ділової активності за допомогою державного контролю над грошовим обігом у країні.

Держава для стабілізації економіки вдається й до інших важелів впливу. Це інструменти зовнішньоторговельного, валютного, прямого цінового регулювання, контроль за заробітною платою, проведення приватизації й ін.

Вибір пріоритетів у використанні тих чи інших інструментів стабілізації економіки залежить від багатьох обставин: особливостей національної економіки, гостроти економічних проблем, світогляду людей, що здійснюють державне регулювання, ступені інтегрованості національної економіки у світову економічну систему і т. п.

Політика стримування — це діяльність держави, спрямована на обмеження сукупного попиту. Вона застосовується тоді, коли економіка перебуває у стадії піку. У цей час в економіці накопичується інфляційний потенціал, відбувається нарощування попиту, виробники прагнуть розширити виробництво. Але це розширення в кожен даний момент має свої межі, настає час, коли на експансію купівельних витрат виробник починає реагувати не збільшенням випуску, а підвищенням цін. І тут потрібні міри стримування, спрямовані на розрядку інфляційного потенціалу, охолодження економічної кон'юнктури. Очевидно, що у цьому випадку в хід ідуть міри, пов'язані з підвищенням податків; зменшенням бюджетних витрат держави; подорожчанням кредитів, тобто збільшення відсоткової ставки за рахунок: підвищення облікової ставки, продажу державних цінних паперів на відкритому ринку, підвищення норм обов'язкових банківських резервів і т. п. У сфері заробітної плати і тарифів відбувається зниження заробітної плати. Скорочуються державні інвестиції.

Політика стримування може бути антиінфляційним засобом, але в той же час спроможна викликати загострення проблеми зайнятості.

Політика експансії — це діяльність держави, спрямована на розширення сукупного попиту. До таких заходів держава вдається тоді, коли економіка переживає стан спаду. Стимулюючи витрати, держава намагається «оживити» виробництво, збільшити рівень ділової активності. Активізації виробництва держава домагається шляхом зменшення податків, росту витрат державного бюджету. Зменшення ставок банківського відсотка за рахунок зниження облікової ставки, купівлі державних цінних паперів на відкритому ринку, зниження норм обов'язкових резервів, а також, зростання заробітної плати і прискорення використання інвестиційних програм. Політика експансії створює передумови для економічного росту і зменшення безробіття, але разом з тим загрожує збільшенням цін.